

Sági Matild:
Elégedettség az átalakuló társadalmakban

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Sági Matild (2006) „Elégedettség az átalakuló társadalmakban”:
in: *Társadalmi riport 2006*, Kolosi Tamás, Tóth István György,
Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, Pp. 151–180.

Elégedettség az átalakuló társadalmakban

Sági Matild

1. Bevezetés

A pénz és a boldogság kapcsolata évezredek óta foglalkoztatja az embereket, de a társadalomtudósok figyelme csak az elmúlt harminc évben fordult e kérdés felé. Az 1970-es évek közepén Easterlin (1974) arra a paradoxonra hívja fel a figyelmet, hogy annak ellenére, hogy egy-egy országban a gazdagabb emberek általában „boldogabbak” (elégedettebbek az életükkel), mint a szegények, alig van kapcsolat az ország általános gazdasági fejlettsége és az ott élő emberek elégedettsége között. Nem feltétlenül van több boldog és elégedett ember a gazdag országokban, mint a szegényekben. Easterlin ezt a tényt azzal magyarázta, hogy az emberek elégedettségét nem az abszolút számokban mért jövedelem és anyagi helyzet befolyásolja, hanem a relatív anyagi pozíció. Ezt követően széles körű tudományos vita bontakozott ki arról, hogy vajon valóban csak a relatív jövedelmi pozíció befolyásolja-e az emberek elégedettségét, vagy szerepe van ebben az abszolút értelemben vett anyagi helyzetnek is, illetve az anyagiakon túl milyen egyéb tényezők befolyásolják még az egyének általános elégedettségét. Többen arra mutattak rá, hogy jelentős pozitív korreláció figyelhető meg egy-egy ország abszolút számban mért átlagos egy főre jutó jövedelme és az országban magukat boldognak/elégedettnek vallók aránya között. (Diener–Diener–Diener 1995). Easterlinék reflexiójukban arra mutattak rá, hogy idősoros összehasonlításban már nem mutatható ki pozitív összefüggés az országok átlagos jövedelmi szintje és az elégedettek aránya között. Attól, hogy egy országban nő az átlagos életszínvonal, nem feltétlenül nő az elégedettek aránya (Easterlin 1995, 2001; Blanchflower–Oswald 2000). Miközben folyt a nagy ívű vita a relatív vagy abszolút anyagi helyzet hatásáról, mások arra hívták fel a figyelmet, hogy az elégedettséget több tényező együttesen befolyásolja, s ezek egymással is kölcsönhatásban vannak (Veenhoven 1991). Veenhoven egyben arra is rámutatott, hogy a szegényebb országokban sokkal erősebben befolyásolja az elégedettséget a jövedelem, mint a gazdagabb országokban (Veenhoven 1996). Graham–Felton (2004) a jövedelmi egyenlőtlenségek mértékének hatására hívta fel a figyelmet. Eredményeik szerint azokban az országokban,

ahol nagyobbak a jövedelmi egyenlőtlenségek, a relatív jövedelmi pozíciónak jóval erőteljesebb hatása van az elégedettségre, mint az abszolút mértékkel számított jövedelemnek.

Ezt követően indultak meg azok a kutatások, amelyek egyéni szinten vizsgálták az elégedettség meghatározó tényezőit, s nemzetközi összehasonlításban arra fókuszáltak, hogy a különböző gazdasági fejlettségű és eltérő társadalmi-gazdasági struktúrájú országokban vajon ugyanazok az egyéni szintű tényezők befolyásolják-e az emberek elégedettségét, „boldogságát”. Kiderült, hogy a fejlett ipari társadalmakban körülbelül azonos egyéni szintű tényezők hatnak az elégedettségre. Azonos relatív és abszolút értelemben vett jövedelmi helyzet esetén a nők, a házasok, a fiatalok és az öregek (tehát nem a középkorúak), a gyerekesek és az egészségesek boldogabbak, míg az özvegyek, a munkanélküliek, a középkorúak, a betegek és általában a férfiak kevésbé elégedettek az életükkel. (Diener *et al.* 1999; Oswald 1997; Clark–Oswald 1994; Frey–Stutzer 2000, 2002)

Miközben dúlt a tudományos vita a boldogság országok közötti és országon belüli egyéni szintű meghatározó tényezőiről, a volt szocialista országokkal lakóinak boldogság-faktoraival alig foglalkozott valaki. Hazai viszonylatban Andorka Rudolf ez irányú munkássága volt úttörő, aki már az 1990-es évek elejétől rendszeresen vizsgálta az elégedettség egyéni szintű meghatározó tényezőit Magyarországon (Andorka 1992, 1994, 1999). Ugyancsak a ritka kivételek közé tartozott Diener és szerzőtársai (Diener–Diener–Diener 1995), valamint Inglehart (1990), akik nemzetközi összehasonlító kutatásaikba néhány posztszocialista országot is bevontak.

Az 1990-es évek végétől, a posztszocialista országok strukturális átrendeződését követően az új, és leendő Európai Unió tagállamok polgárainak boldogságát befolyásoló tényezőkre is ráterelődött a figyelem. Ennek nyilvánvalóan politikai okai is vannak, hiszen a demokráciákban a választók elégedettsége kulcsfontosságú, legalább is a parlamenti választásokat közvetlenül megelőző időszakban. Másrészt, az európai nyitást követően a volt szocialista országok is bevonódtak az olyan nagy léptékű nemzetközi attitűdvizsgálatokba, mint amilyen a *World Value Survey*, illetve az *Eurobarometer*. Az így nyilvánosságra kerülő összehasonlító adatok alapján pedig nyilvánvalóvá vált, hogy a volt szocialista országok lakói lényegesen kisebb arányban vallják magukat elégedettnek és boldognak, mint amilyen ország szintű elégedettség-mutatóval a fejlett ipari társadalmak, illetve a nyugat-európai országok dicsekedhetnek. Ez a különbség oly nyilvánvaló és markáns, hogy az átalakulási folyamatokat elemző tanulmányaiban Lelkes egyenesen arról ír, hogy „*kialakult egy újfajta vasfüggöny, a boldogtalanság vasfüggönye, amely elválasztja Európa boldogabb részét a sokkal boldogabbtól*” (Lelkes 2005).

Szerinte a nemzetközi összehasonlító elégedettségi adatok alapján három fő ország-csoport rajzolódik ki Európában: boldog nyugat-európai országok, a kevésbé boldog közép-kelet-európaiak és a kifejezetten boldogtalan volt szovjet tagköztársaságok (Lelkes 2002, 2006). Lelkes magyar adatokat elemezve rámutatott, hogy egyéni szinten gyakorlatilag ugyanazok a tényezők befolyásolják az étellel való elégedettséget, mint a nyugat-európai országokban, de mutatkoznak speciális, a közelmúlt társadalmi-politikai berendezkedéséből adódó eltérések is. A fejlett ipari társadalmakban az életkor U görbe alakban befolyásolja az elégedettséget – tehát a fiatalok és az idősök elégedettebbek, mint a középkorúak –, addig a kilencvenes évek elején Magyarországon lineáris összefüggés volt az életkor és a boldogság között. Ekkor még az idősök kevésbé voltak boldogok, mint a fiatalok, mely jelenséget a szerző a társadalmi változásokhoz való nehezebb alkalmazkodással, és a közelmúlt irányába való nosztalgiával magyaráz. (Lelkes 2002). Valóban, az 1997–1998-as magyar adatokra épülő hasonló elemzésében már a nemzetközi standardnak megfelelő U formájú összefüggést találta az életkor és az elégedettség között (Lelkes 2006). Hasonló eredményre jutott Spéder és Kapitány is, amikor magyar–kelet-német–nyugat-német összehasonlításban elemezték az elégedettség egyéni szintű meghatározóit. Eredményeik szerint e három országban (is) alapvetően azonosak a boldogságot és az elégedettséget meghatározó tényezők, minimális ország-specifikus jellemzőkkel (Spéder–Kapitány 2002). Nem mondanak ellent ezeknek a kutatásoknak azok az elemzések sem, amelyek az elégedettség egy-egy speciális szegmensének meghatározó elemeit tárták fel hazai vagy nemzetközi összehasonlításban (Róbert 1996; Medgyesi–Róbert 2000; Róbert 2001; Sági 1999, 2000a, 2000b). Blanchflower és Oswald (1998) a munkanélküliség és az elégedettség kapcsolatát vizsgálták a poszt-szocialista országokban, és a nyugat-európaival azonos összefüggéseket találtak. Hayo és Seifert (2003), valamint Hayo (2005) az anyagi helyzettel való elégedettséget elemezték a volt szocialista országokban, és azt találták, hogy ugyan a poszt-szocialista átalakulás korai időszakában az ország gazdasági helyzete (GDP) erősen befolyásolja az elégedettséget, de egyéni szinten kb. ugyanazok a határok érvényesülnek, mint a nyugat-európai társadalmakban.

Korábbi, csak Magyarországra vonatkozó elemzéseink során azt tártuk fel, hogy a gazdasági-társadalmi változásokat követően az emberek megváltoztatják a vonatkoztatási csoportjaikat, akikhez általában az életszínvonalukat, jövedelmüket viszonyítják. Növekvő életszínvonal esetén váltanak, olyan csoportokhoz viszonyítják a helyzetüket, amelyek anyagi helyzete egy picit jobb, mint az övék. Azt nem tudtuk alátámasztani, hogy visszafelé is működik-e a vonatkoztatási csoport váltása, de valószínűnek tartottuk, hogy nem,

vagy sokkal lassabban, mint a „felfelé pipiskedés” mechanizmusa. Erre utalt legalábbis, hogy az intragenerációs lefelé mobilitás erőteljesen rontotta az elégedettség valószínűségét, míg a felfelé mobilitás nem módosította lényegesen. (Sági 2000a, 2000b, 2002).

Jelen tanulmány is azoknak az elemzéseknek a sorába illeszkedik, amelyek néhány posztszocialista országban (Magyarország, Lengyelország, Ukrajna és Grúzia) vizsgálják az elégedettség egyes speciális dimenzióinak egyéni szintű meghatározottságát. Az elemzés első, bevezető részében országok közötti szinten hasonlítjuk össze az elégedettség különböző faktorait, a második részben viszont már csak az életszínvonallal való elégedettség egyéni szintű meghatározóit kívánjuk feltárni. Vizsgálni fogjuk az abszolút és relatív jövedelmi pozíció hatását és erősségét az életszínvonallal való elégedettségre. Utána fogunk járni annak, hogy a társadalmi-gazdasági változások módosították-e, és ha igen, hogyan, a posztszocialista országokban működő viszonyítási mechanizmusokat. Egy lehetséges magyarázatát adjuk annak, hogy a gyorsan átalakuló és a külvilág felé nyitó társadalmakban az emelkedő életszínvonal miért nem eredményezi feltétlenül az életszínvonallal való nagyobb arányú elégedettséget. Végül, de nem utolsó sorban, meg fogjuk elemezni, hogy a vizsgálatba bevont négy posztszocialista országban is ugyanazok az egyéni szintű tényezők befolyásolják-e az elégedettséget, mint a gazdaságilag fejlettebb társadalmakban.

2. Adatok és módszerek

A kutatásban négy posztszocialista ország vett részt¹, melyek közül kettő közép-kelet-európai (Magyarország és Lengyelország) kettő pedig volt szovjet tagköztársaság (Ukrajna és Grúzia). Ezekben az országokban 2005 november-decemberében azonos kérdőív alapján, az ország felnőtt lakosságára reprezentatív, valószínűségi mintán mértük fel a polgárok attitűdjeit. A minta elemszáma Ukrajnában 1200 fő, Lengyelországban 1027 fő, Magyarországon 1012 fő, Grúziában pedig 1300 fő volt.

---

¹ A kutatás az INTAS (International Association for the Promotion of Cooperation with Scientists from the New Independent States of the former Soviet Union, Brüsszel) 04-79-7323. számú, *Social Tension in Age Groups: Aspiration-Opportunity Gap* című pályázat keretei között zajlott.

Az egyes tényezőkkel való elégedettséget 5-fokú skálán mértük. Az elemzés során ezekből „dummy”-kat készítettünk oly módon, hogy a „nagyon elégedett” és „elégedett” válaszokat összevontuk 1-es kóddal, a nagyon elégedetlenek, elégedetlenek és a köztes álláspontot (néha elégedett, néha nem elégedett) képviselők pedig zérus értéket kaptak. Ezzel alkalmassá tettük a változókat korreláció és regresszió analízisre is.

Az abszolút értelemben vett jövedelmi szintet egyszerű, dollárra átszámolt egy főre jutó jövedelemmel mértük. A relatív jövedelmi pozíció méréséhez pedig két változót használtunk. Egyrészt a kérdezett szubjektív értékelését vettük figyelembe, amelynek során egy 10-fokú „életszínvonal-létrán” helyezte el saját magát. Másrészt a kérdezettek háztartásának tartós fogyasztási cikkekkel való ellátását alapul véve megpróbáltuk „objektíve” meghatározni a relatív vagyoni pozícióját. A tartós fogyasztási javakat országonként külön-külön standardizáltuk (z-score-okat képeztünk belőlük), az egyes javakhoz tartozó standardizált score-okat pedig összeadtuk.

A vonatkoztatási csoportokat a korábbi magyar vizsgálatokkal összehasonlítható módon alkottuk meg: nemcsak azt kérdeztük, hogy elsősorban, másodsorban és harmadsorban kihez viszonyítják a saját életszínvonalukat, de ugyanezen potenciális referenciacsoportokról azt is megtudakoltuk, hogy a kérdezett szubjektív értékelése szerint ennek a csoportnak az életszínvonala magasabb, alacsonyabb vagy ugyanolyan-e, mint az övé. Ezen kérdések alapján olyan változókat képeztünk, amelyek azt mutatták meg, hogy a kérdezett a saját ítélete szerint jómódúbb, szegényebb vagy nagyjából az ő szintjével azonos csoporthoz viszonyítja a saját anyagi helyzetét. A referenciacsoportokat az elméleti ismeretek, a korábbi kutatási eredmények, és az ezekkel kapcsolatban levő jelen hipotéziseinknek megfelelően a következőképpen határoztuk meg: szomszédság, barátok, korábbi életszínvonal, hazai gazdagok, hazai átlag, volt szocialista országok átlaga, és nyugat-európai országok átlaga. Ezen túlmenően, külön kérdésben tudakoltuk meg azt is, hogy az 1980-as években kihez viszonyították inkább az életszínvonalukat: a szocialista országok vagy a nyugat-európai országok átlagához.

A leíró szintű elemzést követően többlépcsős logisztikus regressziós modelleket állítottunk fel, amelyek segítségével együttesen is, és országonként külön-külön is többváltozós statisztikai eljárás segítségével elemezzük az életszínvonalal való elégedettség egyéni szintű meghatározó tényezőit.

3. Mi kell a boldogsághoz a posztoszocialista országokban?

3.1. Az élet egyes tényezőivel való elégedettség

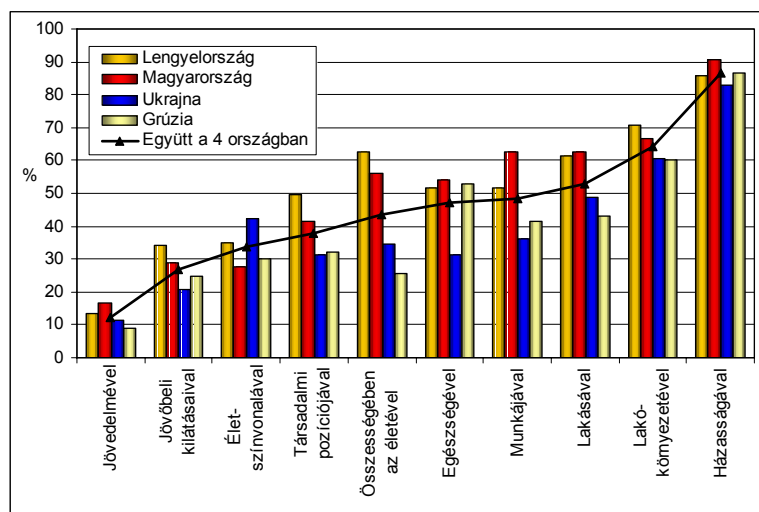
Magyarországon és Lengyelországban a lakosság átlagos abszolút értelemben vett életszínvonala kb. azonos, a nyugat-európainál alacsonyabb, de a volt szovjet tagköztársaságokénál magasabb. Ukrajnában átlagosan harmadennyi az egy főre jutó jövedelem, Grúziában pedig alig több mint egytizede (1. táblázat).

1. táblázat. A mintába bevont válaszolók egy főre jutó havi jövedelme országoként, US dollárra átszámolva

Ország	Minimum	Maximum	Átlag	Medián	Szórás	Érvényes N
Ukrajna	2	4578	81	69	155	827
Lengyelország	13	2258	252	202	217	579
Magyarország	26	2285	248	207	161	856
Grúzia	2	624	31	18	44	1032
Együtt	2	4578	139	78	178	3293

Az egyes tényezőkkel való országokénti elégedettségi arányok (1. ábra, 2. táblázat) alapján jól kirajzolódik az a markáns választóvonal, amely minden, erre vonatkozó nemzetközi adat szerint a volt szocialista országok és a volt szovjet tagköztársaságok elégedettségi szintje között húzódik meg. Egy tényező kivételével a magyarok és a lengyelek közül az élet minden más, általunk vizsgált aspektusával többen elégedettek, mint a vizsgálatban szereplő volt szovjet tagköztársaságokban, de az eltérés nincs arányban az országok gazdasági különbségével.

1. ábra. Az egyes tényezőkkel elégedettek aránya országonként és együtt (%)

2. táblázat. Az egyes tényezőkkel elégedettek aránya országonként (%)

	Elégedett a tényezővel			
	Ukrajna	Lengyelország	Magyarország	Grúzia
Jövedelmével	12	13	17	9
Munkájával (csak az aktív keresők körében)	36	52	63	41
Életszínvonalával	42	35	28	30
Lakásával	49	61	63	43
Lakókörnyezetével	61	71	67	60
Társadalmi pozíciójával	31	50	41	32
Házasságával (csak a házasok körében)	83	86	91	87
Egészségével	31	52	54	53
Jövőbeli kilátásaival	21	34	29	25
Összességében az életével	35	62	56	26
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
N	1200	1027	1012	1300

Mind a négy országban legkevésbé a személyes jövedelmükkel elégedettek az emberek, ezt követik a jövőbeli kilátásokkal kapcsolatos várakozások, majd az életszínvonallal való elégedettség. A magyar-lengyel, valamint az ukrán-grúz „csoportok” esetében ezen faktorok között nem mutatkozik olyan nagy mértékű különbség, amekkorát az „abszolút értelemben vett” jövedelmi különbségek indokolnának. Mind a négy országban azokkal a tényezőkkel leginkább elégedettek az emberek, amelyeket saját döntésük alapján önállóan, viszonylag kismértékű külső kényszer befolyásolásával szervezhetnek. Majdnem minden házaspár elégedett a házasságával (mert ha nagyon elégedetlen lett volna, akkor elvált volna, illetve elvált), viszonylag sokan elégedettek a lakásukkal és a lakókörnyezetükkel, habár ezek esetében már az országcsoportok közötti különbségeket is mutatják az adataink: a magyarok és a lengyelek valamivel nagyobb arányban elégedettek ezekkel, mint az ukránok és a grúzok. A munkával, és a társadalmi pozícióval való elégedettség szerint pedig eredményeink szerint még markánsabb a választóvonal a volt szovjet tagköztársaságok és a közép-kelet-európai szocialista blokkot képviselő két ország között, mint amekkorát a jövedelemmel kapcsolatos mutatók esetében tapasztaltunk. A magyarok és a lengyelek lényegesen elégedettebbek mind a munkájukkal (ha van nekik), mind pedig általában az észlelt társadalmi pozíciójukkal, mint az ukránok és a grúzok. A munkával való elégedettséget valószínűleg nagymértékben befolyásolják olyan, általunk jelenleg nem vizsgált, de más kutatási eredmények alapján jól ismert befolyásoló tényezők, mint a munkahely biztonsága, az autonómia, a rugalmas munkaidő, és több más „posztmaterialista” alapérték (Inglehart 1977a, 1977b; Medgyesi-Róbert 2000).

3.2. „Boldogság” és az élet egyéb dimenzióival való elégedettség

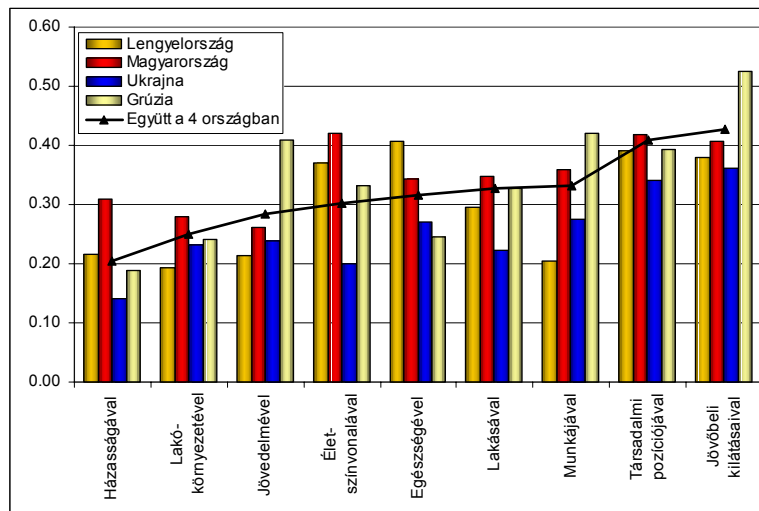
Habár kutatásunknak nem fő célja általában a boldogság befolyásoló tényezőinek feltárása, nem térünk ki az elől, hogy leíró szinten teszteljük azt a hipotézisünket, miszerint a szegényebb országokban szorosabb összefüggés van a boldogság (általában az étellel való elégedettség) és az anyagiak között, mint a jómódúbb országokban. Ezért Peason-féle kétutas korrelációelemzéssel vizsgáltuk az étellel való általános elégedettség („boldogság”) többi tényezővel való összefüggését.

Szoros összefüggés van a jelenlegi életszínvonallal és általában az étellel való elégedettség között. Lengyelországban, Magyarországon és Grúziában akkor elégedettek az életükkel általában az emberek, ha az életszínvonalukkal

elégedettek, míg Ukrajnában, a jelenlegi életszínvonal megítélése kevésbé befolyásolja általában a boldogságot (2. ábra).

A vizsgált átalakuló társadalmakban az étellel való elégedettség az életszínvonalal való elégedettségen túl leginkább a jövőbeli kilátásokkal van kapcsolatban. Magyarországon és Lengyelországban a „boldogságot” a jelenlegi életszínvonal megítélése erőteljesebben befolyásolja, mint a jövőbe vetett hit, Ukrajnában és Grúziában viszont úgy tűnik, a „boldogságra” jobban hatnak a jövővel kapcsolatos várakozások, mint a jelen anyagi helyzet (2. ábra). Ez alapján az a hipotézisünk, hogy alapvető társadalmi változások idején a boldogságot nem annyira a jelen, mint inkább a jövő reménye és lehetőségei (illetve az ezekbe vetett hit és remény) befolyásolják.

2. ábra. Összességében az étellel való elégedettség kapcsolata az elégedettség többi tényezőjével, országonként és együtt (kétutas korrelációs együtthatók)

A munkával való elégedettség országonként jelentősen eltérő mértékű kapcsolatot mutat általában az étellel való elégedettséggel. Ennek leginkább az lehet az oka, hogy a munkával kapcsolatos attitűdöt csak a munkával rendelkezők esetében mértük, a munkanélküliektől, és általában a munkaerő-piacról kiszorultaktól nem kérdeztük. Valószínűnek tartjuk, hogy általában a munkaerő-piaci pozícióval való elégedettség szorosabb kapcsolatban van az étellel való elégedettséggel, mint a meglévő munka értékelése.

Mintha a házasság értékelése és a boldogság kevésbé függne össze egymással: Magyarország kivételével a vizsgált országokban csak minimális korrelációt mutatnak az adataink a házassággal és általában az étellel való elégedettséggel.

Végül, de nem utolsó sorban, a szubjektív relatív anyagi helyzet és az életszínvonallal való elégedettség közötti szoros kapcsolatot kell kiemelnünk. A nyugat-európai társadalmakra vonatkozó kutatások szerint az egészségi állapot az egyik legfontosabb és legerősebb meghatározója a boldogságnak. Ez igaz a vizsgált poszt-szocialista országokra is, de országonként jelentős eltérést mutat. Leginkább Lengyelországban igaz az, hogy csak akkor boldogok az emberek, ha egészségesnek érzik magukat. Kevésbé igaz ez Magyarországra, még kevésbé Ukrajnára, és legkevésbé Grúziára.

A boldogság befolyásoló tényezőire vonatkozó rövid áttekintésünk szerint tehát a poszt-szocialista, átalakuló társadalmakban is nagyon kell a boldogsághoz a pénz (jelenlegi magas életszínvonal), az egészség, a jó munka, házasság és lakás/lakókörnyezet sem árt, de leginkább arra van szükség, hogy az emberek abban bízzanak, hogy a közeljövőben jobbak lesznek a kilátásaik, mint a jelenlegi helyzetük.

4. Az életszínvonallal való elégedettség meghatározó tényezői

Hipotézisünk szerint az abszolút értelemben vett anyagi helyzet kevésbé befolyásolja az életszínvonallal való elégedettséget, a relatív anyagi helyzet annál inkább. További hipotézisünk, hogy a relatív anyagi helyzet vonatkoztatási szempontjai országonként igencsak eltérőek lehetnek, s az átalakuló társadalmakban időben gyorsan változnak. A következőkben előbb leíró szinten, majd több változós oksági modellek alkalmazásával kívánunk közelebb kerülni ezen általános feltételezések megerősítéséhez.

4.1. Leíró szintű elemzés

4.1.1. ELÉGEDETTSÉG A FŐBB TÁRSADALMI-DEMOGRÁFIAI TÉNYEZŐK SZERINT

Ukrajnában, Lengyelországban és Grúziában a nemi hovatartozás nem befolyásolja az életszínvonallal való elégedettséget, Magyarországon viszont, úgy tűnik, a férfiak egy kicsit elégedettebbek, mint a nők (3. táblázat). Magyarországon, Lengyelországban és Grúziában a fiatalok közül többen elégedettek

az életszínvonalukkal, mint az idősök közül, Ukrajnában viszont nem mutatható ki trendszerű összefüggés.

A négy ország iskolai rendszere nagyon eltér egymástól, ezért biztonsággal csak a diplomásokat, és a nem diplomásokat érdemes megkülönböztetni. Ezt a durva iskolai végzettség szerinti kategorizálást más részről az is indokolja, hogy a piacgazdaságra való áttérést követően éppen a diplomás–nem diplomás választóvonal mentén történt alapvető változás az iskolai végzettség jövedelmi megtérülése tekintetében. Részben ezzel magyarázhatjuk azt, hogy a diplomások mind a négy vizsgált országban lényegesen nagyobb arányban elégedettek az életszínvonalukkal, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűek. A különbség Magyarország és Lengyelország esetében erőteljesebb. Lengyelországban másfélszer, Magyarországon majdnem kétszer nagyobb valószínűséggel elégedett az életszínvonalával egy diplomás, mint egy alacsonyabb iskolázottságú.

A munkaerő-piaci státus is mindegyik vizsgált országban nagyon erőteljesen befolyásolja az életszínvonallal való elégedettséget. Általában elmondható, hogy a munkaképes korú, de jelenleg nem dolgozó felnőttek kevésbé elégedettek az életszínvonalukkal, mint az aktív keresők. Ezen belül azonban nem látunk trendszerű különbséget a munkanélküliek, és a szülési szabadságon levők között. Leíró szintű elemzésünk alapján tehát nem állíthatjuk, hogy a munkanélküliség elégedetlenebbé tesz, mint a gyermekvállalásból adódó ideiglenesen csökkentett jövedelem. A nyugdíjasok Magyarországon és Lengyelországban az átlagosnál lényegesen kisebb valószínűséggel elégedettek az életszínvonalukkal, Ukrajnában és Grúziában viszont nem mutatnak adataink lényeges összefüggést a nyugdíjas státus, és az életszínvonallal való elégedettség között. Ennek nyilvánvalóan az országok eltérő jövedelemeloszlási szerkezete az oka. A háztartásbeli lét is országonként eltérő mértékben befolyásolja az elégedettséget. Ukrajnában, Lengyelországban és Grúziában egyaránt a háztartásbeliek harmada elégedett az életszínvonalával, míg Magyarországon a mintába bekerült háztartásbeliek közül egyetlen egy sem vallotta magát elégedettnak.

Végül, de nem utolsó sorban, a szubjektív relatív anyagi helyzet és az életszínvonallal való elégedettség közötti szoros kapcsolatot kell kiemelnünk. A szubjektív relatív anyagi helyzet azt mutatja meg, hogy a kérdezett hova helyezte magát egy, az *országára vonatkozó*, 10-fokú „életszínvonal-létrán”. A szubjektív relatív jövedelmi helyzet mind a négy országban lefelé húzó, normálishoz hasonló megoszlást mutat – tehát nagyon kevesen helyezték magukat a csúcsra, s a többség inkább a második harmad aljára sorolta be önmagát. Eredményeink szerint a szubjektív relatív jövedelmi helyzet és az életszínvonallal való elégedettség között erős pozitív kapcsolat van: *minél*

inkább úgy látják az emberek, hogy az ország lakosaihoz képest valamivel jobban élnek, annál valószínűbb, hogy elégedettek az életszínvonalukkal (3. táblázat)

3. táblázat. Az életszínvonalukkal elégedettek aránya a főbb demográfiai tényezők szerint, országonként (%)

	Elégedettek aránya kategóriánként			
	Ukrajna	Lengyelország	Magyarország	Grúzia
<i>Összesen</i>	42	35	29	30
Nem				
Nő	42	34	24	31
Férfi	43	36	32	29
Életkori csoport				
18–29 éves	37	44	34	35
30–39 éves	41	40	32	31
40–49 éves	51	33	22	29
50–59 éves	43	27	26	26
60–x éves		29	24	28
Iskolai végzettség				
Nem diplomás	41	33	25	28
Diplomás	50	52	47	37
Munkaerő-piaci státus				
Alkalmazottként dolgozik	46	49	30	39
Saját vállalkozásában dolgozik	38	33	53	29
Gyesen, gyeden	19	17	23	26
Munkanélküli	32	13	13	27
Nyugdíjas	44	25	23	26
Tanuló	42	54	51	36
Háztartásbeli	37	34	0	31
Szubjektív relatív anyagi helyzet				
1. (legalacsonyabb)	21	14	5	13
2.	33	12	8	15
3.	42	23	14	23
4.	42	33	26	34
5.	48	49	36	41
6.	58	59	66	35
7.	67	74	69	44
8.	50	69	89	90
9.		100		100
10. (legmagasabb)		65		100

Hasonlóképpen, az életszínvonalukkal elégedettek minden országban lényegesen az országos átlag feletti mértékben rendelkeznek tartós fogyasztási javakkal (4. táblázat). Ugyancsak szoros összefüggés mutatkozik az abszolút értelemben vett jövedelmek és az életszínvonallal való elégedettség között. Mind a négy vizsgált országban nagyobb egy főre jutó jövedelemmel rendelkeznek az életszínvonalukkal elégedettek, mint az elégedetlenek (5. táblázat).

4. táblázat. *A tartós fogyasztási javak standardizált score értékeinek átlaga az életszínvonallal való elégedettség szerint, országonként (score-átlag (szórás))*

	Ukrajna	Lengyelország	Magyarország	Grúzia
Elégedett	-0,71 (6,11)	-1,08 (6,45)	-1,22 (7,09)	-1,07 (5,69)
Nem elégedett	1,13 (6,92)	2,05 (6,09)	3,19 (7,1)	2,50 (7,2)
<i>Együtt</i>	<i>0,07</i> <i>(6,53)</i>	<i>0,02</i> <i>(6,50)</i>	<i>0,00</i> <i>(7,36)</i>	<i>0,00</i> <i>(6,40)</i>
Érvényes N	1184	1017	974	1297

5. táblázat. *Az abszolút értelemben vett egy főre jutó jövedelemátlag az életszínvonallal való elégedettség szerint, országonként (USD (szórás))*

	Ukrajna	Lengyelország	Magyarország	Grúzia
Elégedett	77 (206)	212 (142)	225 (131)	26 (32)
Nem elégedett	84 (52)	341 (307)	313 (212)	40 (61)
<i>Együtt</i>	<i>81</i> <i>(156)</i>	<i>252</i> <i>(217)</i>	<i>248</i> <i>(161)</i>	<i>31</i> <i>(43)</i>
Érvényes N	818	579	852	1028

4.1.2. ELÉGEDETTSÉG ÉS VONATKOZTATÁSI CSOPORTOK

Korábbi, Magyarországra vonatkozó kutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy az anyagi helyzettel való elégedettséget jelentősen befolyásolja az, hogy kikhez, milyen társadalmi csoportokhoz viszonyítják az emberek a saját helyzetüket (Sági 2000a, 2000b, 2002). Ez az abszolút értelemben vett referenciacsoportokra is igaz, de még erőteljesebb az összefüggés, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a vonatkoztatási csoport életszínvonalát magasabbnak vagy alacsonyabbnak tartja-e a kérdezett, mint a saját életszínvonalát. Általában elmondható, hogy az emberek hajlamosak a náluk egy kicsit jobb jöve-

delmi helyzetben levőkhöz viszonyítani a sajátjukat. Ezek a kutatások arra is rámutattak, hogy a magyarok viszonylagosan stabil elégedettségének egyik lényeges oka az, hogy abban az esetben, ha az anyagi helyzetük változik, nagy valószínűséggel referenciacsoportot váltanak. Ez különösen akkor igaz, ha javul az életszínvonaluk. Ebben az esetben a vonatkoztatási csoportot úgy váltják fel, hogy az újabbnak továbbra is magasabb legyen a jövedelmi pozíciója, mint a sajátjuk, tehát hogy továbbra is „pipiskedni” kelljen ahhoz, hogy a referenciául választott csoport életszínvonalát elérjék (Sági 2000a, 2000b, 2002)

A következőkben ezeknek a folyamatoknak néhány fő aspektusát próbáljuk feltárni a négy volt szocialista országra kiterjedő elemzésünkben.

A legfontosabb vonatkoztatási csoport

Eredményeink szerint mind a négy vizsgált országban nagyon hasonló viszonyítási szempontok szerint értékelik az emberek a jelenlegi életszínvonalukat. Alapvetően az országban élők átlagát és a saját korábbi életszínvonalukat veszik figyelembe. Ukrajnában, Magyarországon és Grúziában az emberek kb. harmada elsősorban a saját korábbi életszínvonalához viszonyít, Lengyelországban ez az arány lényegesen kisebb (20%). Minden ötödik ukrán, lengyel és magyar elsősorban az országukban lakók átlagos életszínvonalát veszi figyelembe akkor, amikor a sajátját értékeli, Grúziában ez az arány csak 19%. A helyi gazdagokat kb. minden tizedik személy tekinti elsődleges viszonyítási csoportnak és ez az arány nem különbözik lényegesen országonként.

Kutatási szempontunkból speciális jelentősége van annak, hogy vajon a volt szocialista országok lakói mennyire hasonlítják a jelenlegi életszínvonalukat a többi volt szocialista ország lakosaihoz és mennyire a nyugat-európai országokéhoz. Eredményeink szerint egyetlen országban sem számít elsődleges vonatkoztatási csoportnak a volt szocialista országok lakóinak jelenlegi életszínvonalala. A nyugat-európai átlag pedig az ukránoknak és a lengyeleknek jelent viszonylag fontosabb referenciát – 8%-uk elsősorban a nyugat-európaiakhoz viszonyítja a saját jelenlegi életszínvonalát –, a magyaroknak és a grúzoknak viszont kevésbé (6. táblázat).

6. táblázat. *A saját jövedelmi helyzetét elsősorban mely csoporthoz viszonyítja? – a csoportot legfontosabbnak választók aránya országonként (%)*

Referenciacsoport	Ukrajna	Lengyelország	Magyarország	Grúzia
A szomszédságában/ lakókörnyezetében élőkhöz	6	17	15	19
Barátokéhoz	14	15	11	12
A saját korábbi életszínvonalukhoz	33	20	32	37
Az országban élő gazdagokéhoz	12	10	8	9
Az országban élők átlagához	25	29	30	19
A volt szocialista országban élők átlaga	2	2	1	2
A nyugat-európai országok átlaga	8	9	3	4
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
Érvényes N	1124	1023	975	1197

7. táblázat. *A három legfontosabb referencia közé választás aránya országonként (%)*

Referenciacsoport	Ukrajna	Lengyelország	Magyarország	Grúzia
A szomszédságában/ lakókörnyezetében élők	35	42	48	47
Barátok	54	57	48	49
A saját korábbi életszínvonaluk	61	43	66	65
Az országban élő gazdagok	37	31	19	27
Az országban élők átlaga	65	69	70	50
A volt szocialista országban élők átlaga	19	10	7	12
A nyugat-európai országok átlaga	27	33	15	23
Érvényes N	1124	1023	975	1197

Valamelyest megváltozik ez a kép akkor, ha nem azt nézzük, hogy elsősorban kihez viszonyítanak az ország lakói, hanem azt, hogy mely csoportokat soroltak a három olyan legfontosabb közé, akikhez viszonyítják a jelenlegi életszínvonalukat (7. táblázat). Ebben az esetben is a saját korábbi élet-

színvonal, és az országban élők tűnnek a legfontosabb viszonyítási alapnak: az emberek kb. kétharmada ezekhez is viszonyít, amikor értékeli a saját jelenlegi anyagi helyzetét. Kivételt a lengyelek képeznek, akik, úgy tűnik, a többi ország lakóinál kevésbé akarnak a saját korábbi anyagi helyzetükhöz viszonyítani.

Megjelennek a volt szocialista országok is a viszonyítási palettán. Leginkább az ukránok viszonyítanak hozzájuk is: minden ötödik ukrán figyelembe veszi a volt szocialista országok lakóinak jelenlegi életszínvonalát is akkor, amikor a saját jelenlegi anyagi helyzetét értékeli. A grúzok 12%-a, a lengyelek 10%-a, a magyaroknak pedig csak 7%-a választotta a három legfontosabb vonatkoztatási csoport közé a volt szocialista országokat is. Nagyon eltérő az is, hogy mely ország lakói figyelik többek között a nyugat-európai lakosok életszínvonalát is akkor, amikor a saját helyzetüket értékelik. Ebben a vonatkozásban a négy vizsgált ország közül a magyarok viselkednek más-képp, mint a többiek. Míg a magyaroknak csak 15%-a vonatkoztat a nyugat-európai országokhoz is, addig Grúziában ez az arány 23%, Ukrajnában 27%, és Lengyelországban 33%. Adataink alapján tehát nemigen tudjuk meghatározni, hogy az ország milyen sajátossága alapján viszonyítanak vagy nem viszonyítanak az emberek a volt szocialista országokhoz, illetve a nyugat-európai országokhoz.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján egyéni szinten sem lehet olyan markáns jellemzőket találni, ami alapján az egyik, vagy másik vonatkoztatási csoportot választják az emberek. Ugyan a szomszédokat leginkább a munkaerőpiacról kimaradók munkaképes korúak (gyerekgondozási szabadságon levők és munkanélküliek), valamint a szegényebbek mind a négy vizsgált országban az átlagosnál nagyobb arányban választják legfontosabb vonatkoztatási csoportnak, a saját korábbi életszínvonalhoz való viszonyítás inkább az idősekre, a Nyugathoz való viszonyítás pedig inkább a fiatalokra jellemző, de ezen túlmenően semmilyen markáns jellemzője nem bontakozik ki egyik vonatkoztatási csoport híveinek sem.

Kelet-nyugati összehasonlítás a múltban

Úgy tűnik, hogy a rendszerváltást követően minden volt szocialista országban jelentősen megváltoztatták az emberek kelet-nyugat irányú fókuszálásukat. Visszaemlékezéseik szerint mind a négy vizsgált posztszocialista országban a népesség legalább egyharmada inkább a Kelethez, semmint a Nyugathoz viszonyította a saját életszínvonalát. A lengyelek egynegyede, a magyarok 16%-a, az ukránok 11%-as és a grúzok 8%-a emlékezik most úgy, hogy ak-

koriban inkább Nyugathoz viszonyított, semmint a szocialista országokhoz. A kérdezettek harmada-negyede ekkor még gyerek volt, s nem viszonyított senkihez, továbbá a lengyelek kivételével a többi vizsgált országban élők közel harmada nem tudott értékelhető választ adni erre a kérdésünkre (8. táblázat).

8 táblázat. *Visszaemlékezése szerint a nyolcvanas években inkább a szocialista országokhoz, vagy inkább a nyugat-európai országokhoz viszonyította a saját életszínvonalát (%)*

Referenciacsoport	Ukrajna	Lengyelország	Magyarország	Grúzia
A szocialista országokhoz viszonyított	37	34	31	38
A nyugat-európai országokhoz viszonyított	11	27	16	8
Ekkor még nem volt felnőtt/nem viszonyított	23	34	23	21
Nem tudja, nem emlékszik	29	5	30	33
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
N	1200	1026	1012	1300

Kutatásunk szerint tehát a rendszerváltást megelőzően a szocialista országok lakói inkább egymáshoz, semmint a nyugat-európaiakéhoz viszonyították a saját életszínvonalukat, míg napjainkban minden országban kb. kétszer-háromszor többen viszonyítanak a Nyugathoz, mint a Kelethez.

A jobbhoz való viszonyítás

Az emberek leginkább a sajátjuknál jobban, de semmiképpen nem rosszabbul élő csoportokhoz viszonyítják a saját életszínvonalukat. Az ukránok és a grúzok kétharmada, a magyarok és a lengyelek 40%-a választott legfontosabb vonatkoztatási csoportként olyat, amely a megítélése szerint magasabb életszínvonalú, mint a sajátja (9. táblázat). Hasonló arányokat tapasztalunk akkor is, amikor a második és a harmadik legfontosabbként választott vonatkoztatási csoport kérdezetthez viszonyított észlelt relatív anyagi helyzetét vizsgáljuk.

9. táblázat. A legfontosabb referenciacsoport észlelt relatív anyagi pozíciója országonként (%)

	Ukrajna	Lengyelország	Magyarország	Grúzia
Magasabb észlelt életszínvonalú csoportot választott	61	48	47	67
Nagyjából egyforma	26	39	41	27
Alacsonyabb észlelt életszínvonalú csoportot választott	13	13	12	5
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
Érvényes N	1072	1015	967	1180

Elégedettség és a legfontosabb vonatkoztatási csoport

Konkréten a vonatkoztatási csoport ténye nem mutat markáns és trendszerű kapcsolatot az életszínvonallal való elégedettséggel. Ugyan a szomszédsághoz viszonyítók körében az átlagosnál egy kicsit kevesebben elégedettek, de tudjuk, hogy az aktív korú inaktívak (akik egyben szegényebbek is) inkább viszonyítanak minden országban a szomszédokhoz, mint a többiek. Az a néhány ember, aki a környező szocialista országokhoz viszonyít, szintén valamivel nagyobb valószínűséggel elégedett, mint a többiek, de azt már nem állíthatjuk, hogy a nyugat-európaiakhoz való viszonyítás ténye trendszerű összefüggésben lenne az életszínvonallal való elégedettséggel. Lengyelországban és Grúziában ugyan a Nyugathoz viszonyítók körében egy kicsit kisebb az elégedettek aránya, Magyarországon viszont több, és Ukrajnában nincs összefüggés a nyugati referencia és az elégedettség között (10. táblázat).

Lényeges kapcsolat mutatkozik viszont az elégedettség és a választott legfontosabb referenciacsoport észlelt relatív életszínvonala között. Azon kevesek körében, akik elsősorban a sajátjukénál alacsonyabb életszínvonalú csoporthoz viszonyítják az anyagi helyzetüket, lényegesen nagyobb arányban vannak az életszínvonalukkal elégedettek, mint az ország átlaga, – és még inkább annál, amekkora arányban elégedetteket találunk a sajátjukénál jobb anyagi helyzetűnek észlelt csoportokhoz viszonyítók körében (11. táblázat).

10. táblázat. *Az elégedettek aránya elsődleges vonatkoztatási csoport szerint, országonként (%)*

Elsősorban kikhez viszonyítja a saját életszínvonalát?	Ukrajna	Lengyelország	Magyarország	Grúzia
A szomszédságában/ lakó-környezetében élőkéhez	28	33	25	20
Barátokéhoz	32	34	32	41
A saját korábbi életszínvonalukhoz	42	32	23	28
Az országban élő gazdagokéhoz	30	38	26	33
Az országban élők átlagához	52	39	33	37
A volt szocialista országban élők átlagához	53	47	31	45
A nyugat-európai országok átlagához	42	31	37	21
<i>Összesen</i>	<i>42</i>	<i>35</i>	<i>28</i>	<i>30</i>
Érvényes N	1072	1015	967	1180

11. táblázat. *Az elégedettek aránya a szerint, hogy magasabb vagy alacsonyabb életszínvonalúnak ítéli meg a választott referenciacsoportot, mint a sajátját, országonként (%)*

Referenciacsoport	Ukrajna	Lengyelország	Magyarország	Grúzia
Magasabb észlelt életszínvonalú csoportot választott	42	24	14	27
Nagyjából egyforma	40	42	35	33
Alacsonyabb észlelt életszínvonalú csoportot választott	46	56	56	62
<i>Összesen</i>	<i>42</i>	<i>35</i>	<i>28</i>	<i>30</i>
Érvényes N	1072	1015	967	1180

Összességében tehát az adatok alátámasztották azon hipotézisünket, miszerint az emberek hajlamosak náluk magasabb életszínvonalú csoportokhoz viszonyítani saját jövedelmi helyzetüket. Ez egy fontos magyarázó tényezője lehet annak, hogy miért nem mutatkozik szoros kapcsolat az anyagi helyzet változása – akár az egész ország gazdasági növekedése – és az elégedettek aránya között. A posztszocialista, átalakuló társadalmakban ennek speciális esete a kelet–nyugat összehasonlítás változása. Magyarországon és Lengyelországban gyakorlatilag a legidősebbekre korlátozódott a volt szocialista

országokkal való összehasonlítás, s a kutatásban részt vevő két volt szovjet tagköztársaságban is jelentős mértékben lecsökken a „Keletre” is fókuszálók aránya. Következésképpen, ha valaki az országhatáron kívüli viszonyítási pontot is választ magának, akkor az ebben a térségben is szinte automatikusan a gazdaságilag fejlett európai országokat jelenti.

4.2. Oksági elemzés

Elemzésünk második részében logisztikus regressziós modellek felállításával teszteltük az életszínvonallal való elégedettség egyéni szintű meghatározóit. Vizsgáltuk, hogy befolyásolja-e, és ha igen, milyen mértékben az életszínvonnal való elégedettséget a relatív anyagi helyzet, az abszolút értelemben vett anyagi helyzet, a jövőbe vetett kilátások, az elsődlegesen választott referenciacsoportok (beleértve ezek észlelt relatív anyagi helyzetét is). Elemezni fogjuk, hogy az egyéni szintű jellemzők azonosak-e a vizsgált országokban. Kiterjesztjük az elemzésünket arra a kérdésre is, hogy az egyéni karakterisztikákon túl léteznek-e országspecifikus sajátosságok. Természetesen ezen túlmenően figyelembe vesszük az egyének szocio-demográfiai jellemzőinek hatásait is.

Ugyanazt a kétlépcsős logisztikus regressziós modellt építettük fel mind a négy ország esetében.² Az első lépcsőben nem vontuk be magyarázó változóként az abszolút értelemben vett anyagi helyzet mutatóját, az USA dollárban mért egy főre jutó havi jövedelmet. A második lépcsőben ezt a magyarázó változót is figyelembe vettük, így mérni tudtuk a modell magyarázó erejében és illeszkedésében bekövetkezett változás mértékét. Mindkét modell-típus esetében kiegészítettük az elemzést az országok egyesített adatain való megfelelő logisztikus regressziós modell felállításával, amelyben a részt vevő országok is magyarázó tényezőként szerepelnek.

---

² A logisztikus regressziós modellekben az összes kategorikus magyarázó változót „*deviation*” módszerrel alkalmaztuk. Ez azt jelenti, hogy a modellben az együtthatók nem a referenciakategóriához, hanem az átlaghoz képest való eltérést mutatják. Természetesen ennek ellenére, „*deviation*” módszer esetén is kell alkalmazni ún. referenciakategóriát – de nem ehhez viszonyítva kell értelmezni az adatokat.

4.2.1. AZ ÉLETSZÍNVONALLAL VALÓ ELÉGEDETTSÉG MEGHATÁROZÓI,
AZ ABSZOLÚT ÉRTELEMBEN VETT ANYAGI HELYZET FIGYELEMBE VÉTELE
NÉLKÜL (1. MODELL)

Társadalmi-demográfiai hatások

A többváltozós logisztikus regresszió első modelljeinek (12. táblázat) tanúsága szerint a férfiak nem elégedettebbek és nem is elégedetlenebbek az életszínvonalukkal, mint a nők. Önmagában a diploma léte sem tesz elégedettebbé – a leíró szinten tapasztalt erős iskolai hatást tehát a munkaerő-piaci pozíció és a relatív anyagi helyzet magyarázó változóként való bevonása eltüntette. Az viszont, hogy valaki alkalmazottként dolgozik, másfél-kétszeresére növeli annak a valószínűségét, hogy elégedett lesz. Ezt Lengyelország, Ukrajna és Grúzia esetében egyértelműen mutatják az adataink, Magyarország esetében pedig ugyan ezeknél lényegesen nagyobb odds-okat produkált a modellünk, de a hatás nem mutatkozott szignifikánsnak. A többi, munkaerő-piaci státusszal kapcsolatos jellemző nem mutatkozik minden országban egységesen fontos elégedettséget befolyásoló tényezőnek. A munkanélküliség csak Lengyelországban felezi annak a valószínűségét, hogy valaki elégedettnek vallja magát, a vállalkozói pozíció pedig egyik vizsgált posztszocialista országban sem jár együtt az életszínvonalal való elégedettség emelkedésével.

Nagyon erőteljes, erősen szignifikáns hatást mutatnak viszont az objektív, és az észlelt relatív társadalmi pozíció mérőszámai. Minél több az országában ritkának számító használati eszközzel rendelkezik valaki, és minél inkább úgy értekei ő maga is, hogy az országára jellemző átlagnál jobb anyagi körülmények között él, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az életszínvonalával is elégedett.

Jövővel kapcsolatos várakozások hatása

Az optimista, vagy pesszimista jövőkép nagyon erősen befolyásolja az életszínvonalal való elégedettséget. Az, hogy ha valaki úgy gondolja, hogy „ahogyan a dolgok alakulnak az országban, az olyan embereknek, mint ő, jó esélyük van a boldogulásra”, az átlagoshoz képest másfél-kétszeresére növeli annak a valószínűségét, hogy elégedett legyen az életszínvonalával, míg ennek ellenkezője felezi-nyolcadolja az elégedettség valószínűségét. Függetlenül a jelenlegi anyagi helyzettől, önmagában a jövőbeli boldogulásba vetett

hit is növeli tehát az emberek elégedettségét – legalábbis a vizsgált átalakuló társadalmakban.

Vonatkoztatási csoportok és elégedettség

Önmagában a legfontosabb referenciacsoport kiválasztása nem befolyásolja régióra jellemző általánossággal az életszínvonallal való elégedettséget. Néhány ország-specifikus hatás kimutatható: Ukrajnában és Grúziában az elsősorban szomszédokhoz való viszonyítás szignifikánsan felére csökkenti a jövedelemmel való elégedettség valószínűségét, a lengyeleknél és magyaroknál ez a hatás nem mutatkozik szignifikánsnak. Magyarországon az elsősorban gazdagokkal való összehasonlítás ténye, Ukrajnában pedig az ország átlagához, vagy a volt szocialista országok életszínvonalához való viszonyítás mutatkozik szignifikánsan pozitívnek. Tehát, ha egy magyar elsősorban a gazdagokhoz viszonyítja a saját életszínvonalát (függetlenül attól, hogy a gazdagok nála is gazdagabbak-e vagy sem), Ukrajnában pedig csak az ország átlagához vagy csak a volt szocialista országokhoz viszonyít, akkor az átlagnál nagyobb valószínűséggel lesz elégedett az életszínvonalával. Itt fel kívánjuk hívni a figyelmet arra, hogy oksági modelljeinkben önálló magyarázó változóként szerepel az a változó, amely azt mutatja meg, hogy a választott legfontosabb vonatkoztatási csoport életszínvonalát jobbnak, vagy rosszabbnak tartja a kérdezett. Tehát a magyarok esetében a gazdagokhoz viszonyítás, az ukránok esetében pedig az ország vagy a volt szocialista országok átlagához való viszonyítás nem azért mutat összefüggést az elégedettséggel, mert ezek a viszonyítási kategóriák tipikusan jobb vagy rosszabb anyagi helyzetet jelentenek, mint amilyen az őket referenciaként választók anyagi pozíciója, hanem ettől függetlenül, „önmagukban” is hatással vannak az elégedettségre.

Az viszont, hogy jobb vagy rosszabb észlelt anyagi helyzetű csoporthoz viszonyítja valaki az életszínvonalát, a négy vizsgált ország közül háromban (Ukrajna kivételével) szignifikánsan, hasonló módon befolyásolja az életszínvonallal való elégedettséget. A jobbhoz való viszonyítás felezi, a rosszabbhoz való viszonyítás duplázza az elégedettség valószínűségét.

Meg kívánjuk jegyezni, hogy Ukrajna esetében sem kizárt, hogy valójában az „alá- vagy fölé viszonyításnak” van jelentősége, de a vonatkoztatási csoport észlelt szubjektív relatív jövedelmi pozíciójának hatását elhomályosítja az ezzel szorosan korreláló konkrét vonatkoztatási csoportok hatásának regisztrálódása a modellben.

A modellek magyarázó ereje

Az általunk felállított modellek Magyarország és Lengyelország esetében viszonylag nagy, 24%-os, illetve 21%-os magyarázó erővel bírnak, Ukrajna és Grúzia esetében viszont csak fele ilyen „erősek”. Ezzel kapcsolatban az a hipotézisünk, hogy Magyarországon és Lengyelországban a rendszerváltást követő 15 év során gyakorlatilag befejeződött a társadalmi átalakulási folyamat, stabilizálódtak a viszonyok, amelyek az attitűdök rendeződését, stabilizálódását is eredményezték. A volt szovjet tagköztársaságokban viszont még tart az átrendeződési folyamat, így az attitűdök stabilizálódása később fog megtörténni.

Ország-hatások

A négy ország egyesített adatbázisára alapozott modell gyakorlatilag minden olyan hatást kimutat, amelyeket az országszintű modellek kimutattak – sőt, némely esetben a látható, de nem szignifikáns hatások az egyesített adatbázisban egymást felerősítve szignifikánsakká válnak. Az egyesített modellbe bevont ország-változók közül Ukrajna hatása mutatkozik szignifikánsnak. Ez azt jelenti, hogy a modell által feltárt hatások Lengyelország, Magyarország és Grúzia esetében azonos érvényűek, míg Ukrajnában további speciális hatások módosítják az általunk feltárt általános hatásokat.

12. táblázat. Az életszínvonallal való elégedettség meghatározói – országonkénti, valamint egyesített 1. modellek (logisztikus regressziós modell odds-ai (exp(B)))

Magyarázó változók	Lengyel ország	Magyarország	Ukrajna	Grúzia	A négy ország együtt
Nem (férfi)	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0
Életkor	1,0	1,0	1,0*	1,0	1,0**
Diplomás	1,3	1,1	1,2	0,9	1,1
Gazdasági aktivitás (átlaghoz viszonyítva)	***	–	**	–	***
Alkalmazottként dolgozik	2,0***	16,1	1,7***	1,6*	1,4***
Vállalkozóként dolgozik	0,9	32,2	0,5	0,8	0,8
Szülési szabadságon van	0,4	9,6	0,4*	0,7	0,5**
Munkanélküli	0,5**	9,9	1,3	1,1	0,9
Nyugdíjas	0,9	19,1	1,6	1,2	1,2

Sági Matild: Elégedettség az átalakuló társadalmakban

Magyarázó változók	Lengyel ország	Magyarország	Ukrajna	Grúzia	A négy ország együtt
Diák	2,2***	27,1	0,9	0,8	1,5**
(Háztartásbeli)					
Objektív anyagi helyzet (tartós fogyasztási javak)	1,0*	1,0*	1,0***	1,1***	1,0***
Észlelt relatív társadalmi pozíció	1,4***	1,7***	1,2***	1,3***	1,4***
Jövőkép: (átlaghoz viszonyítva)	***	***	–	*	***
Optimista	1,5***	2,1***	1,2*	1,3**	1,4***
Pesszimista	0,7***	0,6***	0,9*	0,9*	0,8***
Elsődleges vonatkoztatási csoport (átlaghoz viszonyítva)	–	–	***	–	***
Szomszédság	0,9	0,6	0,5**	0,5**	0,7***
Barátok	0,7	0,8	0,7	1,4	0,9
Korábbi életszínvonala	0,9	0,7	1,0	1,1	1,0
Gazdagok az országban	1,5	1,9*	1,0	1,1	1,1
Az ország átlaga	0,8	0,9	1,7***	1,2	1,1
Volt szocialista országok lakói	1,3	1,1	2,0*	1,8	1,7**
(Nyugat-európai országok)					
Jobb, vagy rosszabb életszínvonalúhoz viszonyít? (átlaghoz viszonyítva)	***	***	–	***	***
Jobb	0,5***	0,5***	1,0	0,6***	0,7***
Roszsabb	1,7***	1,7***	1,1	2,1***	1,4***
Ország (a 4 ország átlagához viszonyítva)					
Ukrajna	–	–	–	–	1,4***
Lengyelország	–	–	–	–	1,1
Grúzia	–	–	–	–	1,0
(Magyarország)	–	–	–	–	–
Konstans	0,09	0,01	0,08	0,18	0,09
R^2 (Cox&Snell)	0,21	0,24	0,11	0,12	0,14

Megjegyzés: * 0,1-es, **0,05-ös, illetve *** 0,01-es szinten szignifikáns.

4.2.2. AZ ÉLETSZÍNVONALLAL VALÓ ELÉGEDETTSÉG MEGHATÁROZÓI,
AZ ABSZOLÚT ÉRTELEMBEN VETT ANYAGI HELYZET FIGYELEMBE VÉTELÉVEL
(2. MODELL)

A modellekbe második lépésében a dollárban számított egy főre jutó havi jövedelmet is bevontuk magyarázó tényezőként. Ezzel azt teszteljük, hogy az abszolút értelemben vett anyagi helyzet is befolyásolja-e az életszínvonallal kapcsolatos elégedettséget vagy „csupán” a relatív jövedelmi pozíciónak van hatása az elégedettségre (13. táblázat).

Az újabb magyarázó változó bevonása Magyarországon nem növelte a modell magyarázó erejét, Grúziában 2%-kal, Lengyelországban 5%-kal növelte azt, Ukrajna esetében viszont csökkentette(!). Az előbbiek esetében tehát csak gyenge hatásról beszélhetünk – ha egyáltalán –, Ukrajna esetében pedig ismét arra kell felfigyelnünk, hogy még változó, instabil a társadalom, valószínűleg az ott élők többsége sincs tisztában a kibontakozódó társadalmi-gazdasági folyamatokkal, s így nem stabil az életszínvonallal kapcsolatos attitűdök rendszere sem.

Az abszolút értelemben vett anyagi helyzet magyarázó változóként való bevonása minden ország esetében „hatástalanította” a munkamegosztási pozíció hatását. Önmagában tehát attól, hogy valaki alkalmazottként dolgozik, nem lesz elégedettebb az életszínvonalával.

Ugyanakkor az abszolút értelemben vett jövedelem hatása csak Lengyelország esetében mutatkozott szignifikánsnak, de itt is csak minimális mértékű a hatás.

Lengyelország, és Magyarország és Grúzia esetében az abszolút értékben mért anyagi helyzet magyarázó változóként való bevonása nem befolyásolta az objektív relatív anyagi helyzet, az észlelt szubjektív anyagi helyzet és a magasabb/alacsonyabb észlelt anyagi helyzetűekhez való viszonyítás előző modellben feltárt hatásait. Ukrajna esetében a relatív jövedelmi hatások megmaradtak, a közeljövővel kapcsolatos várakozások hatásának szignifikanciája viszont megszűnt – miközben a vonatkoztatási csoport észlelt relatív anyagi helyzetének hatása továbbra sem szignifikáns. Összességében tehát mind a négy országra érvényes, hogy az abszolút értelemben vett anyagi helyzet nem (vagy csak nagyon csekély mértékben) befolyásolja az életszínvonallal való elégedettséget, a relatív anyagi helyzet – mind az észlelt, mind pedig az objektíve mért – alapvető hatással van rá. Három ország esetében az is egyértelmű, hogy az alacsonyabb életszínvonalúnak észlelt csoporthoz való viszonyítás növeli, a magasabbhoz való pedig csökkenti az életszínvonallal való elégedettség valószínűségét.

A négy ország adatainak együttes vizsgálatát bemutató modellünk az abszolút értelemben vett egy főre jutó jövedelem magyarázó változóként való bevonását követően sajátos képet mutat. Miközben az ország-szintű modellekben észlelt fő hatások továbbra is a várt mértékben és irányban szignifikánsnak bizonyultak, ebben az egyesített adatbázisra épülő modellben újra szignifikáns hatásúnak mutatkozik a munkaerő-piaci pozíció. Az egyesített modellben az abszolút értelemben vett jövedelmi helyzet mutatója gyenge, de enyhén szignifikáns pozitív hatást mutat. Egyúttal erőteljes ország-hatások is megjelentek: Ukrajna és Grúzia esetében pozitív, Lengyelország (és a referenciakategóriaként működő Magyarország) esetében negatív szignifikáns hatással.

Itt újra vissza szeretnénk utalni arra, hogy a kutatásba bevont négy ország esetében jelentős különbségek vannak az abszolút értelemben vett anyagi helyzet mértékében. Míg Magyarországon és Lengyelországban az egy főre jutó átlagos havi jövedelem kb. 250 dollár, addig Ukrajnában csak 80 dollár, Grúziában pedig csak 30. Az egyesített modell az abszolút jövedelmeknek ezt a durva különbségét úgy kezelte, hogy speciális ország-hatást vezetett be – nagyon leegyszerűsítve úgy értelmezhetnénk, mintha az ukránok és grúzok dollárban mért jövedelmét felszorozta volna, a lengyelekét (és magyarokét) pedig leosztotta volna (13. táblázat).

13. táblázat. Az életszínvonalal való elégedettség meghatározói – 2. modell (logisztikus regressziós modell odds-ai ($\exp(B)$))

Magyarázó változók	Lengyel ország	Magyarország	Ukrajna	Grúzia	A négy ország együtt
Nem (férfi)	1,1	1,1	1,0	0,8	1,0
Életkor	1,0	1,0	1,0*	1,0	1,0
Diplomás	0,7	1,0	1,1	0,8	1,0
Gazdasági aktivitás (átlaghoz viszonyítva)	**				***
Alkalmazottként dolgozik	28,8	16,8	1,4	1,6	1,4***
Vállalkozóként dolgozik	8,8	29,9	0,6	0,9	0,8
Szülési szabadságon van	0,0	8,0	0,4	1,0	0,4**
Munkanélküli	7,7	10,8	1,4	1,1	1,0
Nyugdíjas	15,2	18,1	1,4	1,0	1,2
Diák (Háztartásbeli)	27,0	31,7	1,1	0,7	1,5*
Objektív anyagi helyzet (tartós fogyasztási javak)	1,0*	1,0	1,1**	1,1***	1,0***

Sági Matild: Elégedettség az átalakuló társadalmakban

Magyarázó változók	Lengyel ország	Magyarország	Ukrajna	Grúzia	A négy ország együtt
Észlelt relatív társadalmi pozíció	1,4***	1,7***	1,2***	1,3***	1,4***
Jövőkép: (átlaghoz viszonyítva)		***			***
Optimista	1,5*	2,1***	1,0	1,4**	1,4***
Pesszimista	0,6***	0,6***	0,9	0,9	0,8**
Elsődleges vonatkoztatási csoport (átlaghoz viszonyítva)					*
Szomszédság	1,0	0,6	0,4**	0,6*	0,7*
Barátok	0,8	0,7	0,9	1,5	1,0
Korábbi életszínvonal	0,8	0,6*	0,9	1,1	0,9
Gazdagok az országban	2,0*	2,1*	0,7	1,0	1,0
Az ország átlaga	0,7	0,8	1,4	1,4	1,1
Volt szocialista országok lakói (Nyugat-Európai országok)					
Jobb, vagy rosszabb életszínvonalúhoz viszonyít? (átlaghoz viszonyítva)	***	–	–	***	***
Jobb	0,5***	0,5***	1,1	0,6**	0,8***
Roszsabb	1,4*	1,7***	1,0	2,4***	1,4**
Ország (a 4 ország átlagához viszonyítva)					
Ukrajna	–	–	–	–	1,9***
Lengyelország	–	–	–	–	0,8**
Grúzia	–	–	–	–	1,2*
(Magyarország)	–	–	–	–	–
Egy főre jutó jövedelem	1,0*	1,0	1,0	1,0	1,0*
Konstans	0,01	0,01	0,13	0,18	0,09
R^2 (Cox&Snell)	0,26	0,24	0,09	0,14	0,15

Megjegyzés: Országonkénti, valamint egyesített 2. modellek – az 1. modell magyarázó változói + abszolút szinten mért egy főre jutó jövedelem, mint magyarázó változó.

* 0,1-es, **0,05-ös, illetve *** 0,01-es szinten szignifikáns hatás.

5. Összefoglalás

Kutatásunk célja az volt, hogy négy volt szocialista országban, amelyek közül kettő volt szovjet tagköztársaság, feltárjuk az életszínvonallal való elégedettség anyagi és nem anyagi meghatározóit. Kiindulási kérdésünk Easterlin (1974) közismert paradoxona nyomdokain haladt. Easterlin azt tapasztalta, hogy szegényebb és gazdagabb országokban is majdnem azonos arányban vannak boldog emberek, miközben minden országban külön-külön vizsgálva a gazdagabb emberek boldogabbak, mint a szegények. Ezt követő kutatásai arra az eredményre vezettek, hogy a boldogságot az abszolút értelemben vett anyagi helyzet nem befolyásolja, a relatív jövedelmi helyzettől viszont jelentős mértékben függ. Kutatásunk nem általában a boldogságra, hanem az életszínvonallal való elégedettségre fókuszált.

Kutatási kérdésünket úgy fogalmaztuk meg, hogy igaz-e az az átalakuló posztszocialista társadalmakban, hogy az életszínvonallal való elégedettséget a jelenlegi, abszolút mértékben vett anyagi helyzet nem befolyásolja, csak a relatív anyagi pozíció. Eredményeink szerint a válasz egyértelmű „igen”: az életszínvonallal való elégedettséget alapvetően a relatív anyagi helyzet befolyásolja, az globális mértékben számított abszolút jövedelem nem, vagy csak nagyon kis mértékben hat rá.

Második kérdésünk arra vonatkozott, hogy hogyan lehetséges az, hogy gyorsan változó társadalmakban, az abszolút értékben mért anyagi helyzet változásával párhuzamosan nem változik lényegesen az életszínvonallal való elégedettség mértéke.

Ezzel kapcsolatban azt találtuk, hogy az életszínvonallal való elégedettséget országoiktól függetlenül, alapvetően befolyásolja az, hogy a választott viszonyítási csoportok észlelt anyagi helyzete jobb vagy rosszabb, mint a viszonyítóé. Jobb anyagi helyzetű csoporthoz való viszonyítás elégedetlenséget, rosszabb anyagi helyzetű csoporthoz való viszonyítás elégedettséget eredményez. Azt is feltártuk, hogy az emberek határozottan hajlamosak jobb anyagi helyzetű csoportokhoz viszonyítani a saját életszínvonalukat. Javuló abszolút vagy relatív anyagi helyzet esetén vonatkoztatási csoportot váltanak, s így szinte „bebiztosítják” a saját elégedetlenségüket. A volt szocialista országok esetében erre a „szovjet-blokk” mint viszonyítási alap megszűnése és a nyugat-európai társadalmakhoz való viszonyítás megerősödése a példa, amelyet kutatásunk során tisztán tetten tudtunk érni. Nem tudjuk, hogy a vonatkoztatási csoport megváltozása fordított esetben is működik-e – tehát romló életkörülmények esetén rosszabb észlelt helyzetű vonatkoztatási csoportra váltanak-e át az emberek.

A „boldogsággal” foglalkozó nemzetközi kutatások nem foglalkoztak a jövővel kapcsolatos várakozások hatásával. Tekintettel a volt szocialista országok speciális, átalakuló társadalmi-gazdasági helyzetére és a rendszer-váltást követő felfokozott lakossági várakozásokra, mi ennek a tényezőnek a hatását is vizsgáltuk az életszínvonallal való elégedettségre. Eredményeink szerint a jövővel kapcsolatos optimista várakozás önmagában véve (tehát a jelen anyagi pozíciótól függetlenül) pozitívan, a pesszimista negatívan befolyásolja a jelenlegi életszínvonallal kapcsolatos elégedettséget – legalábbis az általunk vizsgált, átalakuló társadalmakban.

IRODALOM

- Andorka, R. 1992: Társadalmi változások és társadalmi problémák 1940–1990. Statisztikai Szemle, 80 évf. 301–324. p.
- Andorka R. 1994: Social changes and social problems in Hungary since in 1930s. Economic, social and political causes of the demise of state socialism. In: Seligman, A. ed.: The transition from state socialism in Eastern Europe: the case of Hungary. Comparative Social Research, vol. 14, 9–96. p.
- Andorka, R. 1999: Dissatisfaction and alienation. In: Andorka, R. – T. Kolosi – R. Rose – Gy. Vukovich eds.: A society transformed: Hungary intime-space perspective. Budapest: Central European University Press.
- Blanchflower, D. G. – A. J. Oswald 1998: Unemployment, well-being and wage in Eastern Europe. Dartmouth College and University of Warwick, OC.
- Blanchflower, D.G. – R. B. Oswald, 2000: Well-being over time in Britain and the USA. NBER Working Paper no. 7487.
- Clark, A. E. – A. J. Oswald 1994: Unhappiness and unemployment. The Economic Journal, vol. 104, 648–659. p.
- Diener, E. – M. Diener – C. Diener 1995: Factors predicting the subjective well being of nations. Journal of Personality and Social Psychology, vol. 69, 851–864. p.
- Diener, E. – E. M. Suh – R. E. Lucas – H. L. Smith 1999: Sub well-being: Three decades of progress. Psychological Bulletin, vol. 125, 276–302. p.
- Easterlin, R. 1974: Does economic growth improve the human lot? In: David, P.A – M.W. Reder eds.: Nations and households in economic growth. New York and London: Academic Press.
- Easterlin, R. 1995: Will raising the incomes of all increase the happiness all? Journal of Economic Behavior and Organization, vol. 27, 35–48. p.
- Easterlin, R. 2001: Income and happiness: toward a unified theory. The Economic Journal, vol. 111, 465–484. p.
- Frey, B. S. – A. Stutzer 2000: Happiness, economy and institutions. Economic Journal, vol. 110, 918–938. p.
- Frey, B. S. – A. Stutzer 2002: Happiness and economics. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Graham, C. – A. Felton 2004: Does inequality matter to individual an initial exploration bases on Happiness Survey. Washington D.C.: The Brookings Institution.
- Hayo, B. 2005: Happiness in transition: An empirical study on Eastern Europe. Philips-University Marburg and ZEI, University of Bonn.

- Hayo, B. – W. Seifert 2003: Subjective economic well-being in Eastern Europe. *Journal of Economic Psychology*, vol. 24, 329–348. p.
- Inglehart, R. 1977a: *Modernization and posztmodernization: cultural, economic and political change in 43 societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1977b: *The silent revolution: changing values and political styles among western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1990: *Culture shift in advanced industrial societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lelkes, O. 2002: Life satisfaction and transition from socialism. Paper presented at annual meeting of ISA RC28, Oxford, 2002. április 10–13.
- Lelkes, O. 2006: Tasting freedom: Happiness, religion and economic transition. *Journal of Economic Behavior and Organization*, vol. 59, 173–194. p.
- Lelkes, O. 2005: A szabadság íze: boldogság, vallás és gazdasági átmenet. *Századvég*, 38. sz.
- Medgyesi M. – Róbert P. 2000: A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2002*. Budapest: TÁRKI, 591–616. p.
- Oswald, A. J. 1997: Happiness and economic performance. *Economic Journal*, vol. 107, 1815–1831. p.
- Róbert P. 1996: Fogcsikorgatva: a megkeseredett rendszerváltás. *Századvég*, 1996 ősz, 59–86. p.
- Róbert, P. 2001: *Társadalmi mobilitás a tények és vélemények tükrében*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Rose, R. – W. Mishler – Ch. Haerpfer 1998: *Democracy and its alternatives: understanding post-communist societies*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press.
- Rose, R. – Ch. Haerpfer 1994: *New Democracies Barometer III*. *Studies in Public Policy*, vol. 216. Glasgow: University of Strathclyde.
- Sági M. 1999: Szubjektív anyagi helyzet és vonatkoztatási csoportok. In: Szivós P. – Tóth I. Gy. szerk.: *Monitor, 1999. TÁRKI Monitor Jelentések*. Budapest: TÁRKI, 193–217. p.
- Sági M. 2000a: Az anyagi helyzettel való elégedettség és a vonatkoztatási csoportok. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 260–298. p.
- Sági M. 2000b: Hogyan legyünk pesszimisták? Viszonyítsunk a sokkal jobbhöz! *Századvég, Új folyam* 2000. 17. sz. nyár, 41–66. p.
- Sági M. 2002: Elégedettség, jövedelmi feszültség. In: Kolosi, T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2002*. Budapest: TÁRKI, 75–94. p.
- Sági M. 1996: Egyenlőtlenség és egyenlőtlenségtudat. In: Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 1996* Budapest: TÁRKI, 528–560. p.
- Sági M. 1994: Vélemények az egyenlőtlenségekről és az állami szerepvállalásról a rendszerváltás folyamán. *INFO-Társadalomtudomány*, 28. 51–57. p.
- Spéder Zs. – Kapitány B. 2002: A magyar lakosság elégedettségének meghatározó tényezői nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2002*. Budapest: TÁRKI, 162–172. p.
- Veenhoven, R. 1991: Is happiness relative? *Social Indicators Research*, vol. 24, 1–34. p.
- Veenhoven, R. 1996: Developments in satisfaction-research. *Social Indicators Research*, vol. 37, 1–46. p.